
<https://doi.org/10.31392/VAN-2024.47-48.33>
УДК 94(100)«1939/1945»(045)

УРОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ

Рамазанов Шаміль Шахович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії,
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського», м. Київ
e-mail: naukoved@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8603-0152>

Левітас Фелікс Львович

доктор історичних наук,
професор кафедри історичної та громадянської освіти,
Київський університет імені Бориса Грінченка, м. Київ
e-mail: f.levitas@kubg.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-1049-3905>

Анотація. Друга світова війна (1939 – 1945 рр.) мала фундаментальний вплив на всі сфери життя суспільства у ХХ ст. Повоєнний світ здебільшого був переконаний, що нової війни більше не буде ніколи. Перша чверть ХХІ ст. жорстоко спростувала ці легковажні міркування, нагадавши філософську істину: «Якщо людина забуває про війну, війна про неї ніколи не забуде». Приводи для війни, засоби, якими ведеться війна історично можуть змінюватися. Незмінними залишаються маркери, якими завжди супроводжуються великі і малі війни: ідеологія, політика, тактика і стратегія, політекономія війни, моральний стан суспільства та ін. В наближенні 80 річниці завершення Другої світової війни і сучасні військові виклики, що реально постали перед світом на межі ХХ – ХХІ ст. посилюють непересічний інтерес громадськості до подій минулої війни. Запропонована стаття є спробою не тільки знайти історичні аналогії з минулим, а і переосмислити минуле з позицій сучасності. Авторами врахований той факт, що запропонована тема має одну із найбільших історіографій у світі і постійно знаходиться в діапазоні активного наукового дискурсу. Низка дослідницьких завдань, які поставили перед собою автори, направлені на спростування міфів чи стереотипів про Другу світову війну, яких особливо вистачало в роки «холодної війни». В статті акцентується увага на тому, що головними причинами війни стали прагнення тоталітарних та авторитарних режимів переписати історію на свою користь. З іншої сторони, ліберальні демократії 20 – 30-х років виявились нездатними створити відповідні запобіжники фашистській агресії, нацизму і людиноненависницькій диктатурі. Автори критично оцінюють політичні і військові рішення сторін, аналізують найвідоміші стратегічні операції, що є корисними для сучасних військових. В статті наголошується, що універсальний досвід Другої світової війни полягає в розумінні важливих чинників перемоги: єдності демократичних народів у відсічі агресії, нестандартні стратегічні і тактичні рішення, громадянська єдність суспільства, яка захищає свій цивілізаційний вибір, право на свободу і власне життя.

Ключові слова: А. Гітлер, «Барбаросса», Друга світова війна.

Постановка проблеми. Період з 1939 – 1945 рр. є одним із найтрагічнішим у світовій історії. За кількістю жертв, моральних і психологічних травм, руйнувань і витрачених матеріальних ресурсів він немає історичних аналогій. Наслідки цієї війни мали фундаментальний вплив на всі сфери життя суспільства: науку, техніку, економіку, політику, ідеологію, мораль, історичну пам'ять тощо. Майже за 80 років, які минули після завершення Другої світової війни, здавалось, особливо в Європі, яка попередньо опинилась в епіцентрі двох глобальних конфліктів ХХ століття, що нова війна є чимось малоймовірним чи, навіть, неможливим, поки чорний день 24 лютого 2022 року не перевернув світ догори дригом, поділивши його на «до» і «після». Часто здавалося, що фашизм, нацизм і мілітаризм, людиноненависницька диктатура загинули навечно у вогнищі Другої світової війни переможного травня – вересня 1945 року. А сталими цінностями нового світу стануть лібералізм, благоденство, культура і інтелект. Як показує короткий огляд світової історії другої половини ХХ – поч. ХХІ століття наочно відбулися в різних куточках світу реінкарнації тоталітарних і диктаторських режимів, які прагнуть переписати на свою користь історію минулого і домінувати у світі. Для таких режимів війна, насильство, репресії є ключовими опціями у вирішенні всіх внутрішніх і міжнародних проблем. Нажаль, сучасний демократичний світ своєчасно не звернув уваги на грізне попередження В.Черчилля про те, що нові тиранії, диктатури можуть поставити світ на межу катастрофи, набагато страшнішої, ніж це було у роки Другої світової війни [Черчилль, 2010, с. 12].

Метою статті є аналіз і переосмислення трагічних уроків Другої світової війни, що є актуальними в умовах сучасних військових викликів.

Історіографічний огляд. Описання історії 1939 – 1945 рр. почалось одразу після завершення Другої світової війни. В зв'язку з початком «холодної війни» ця проблематика зайняла центральне місце в ідеологічному протистоянні між Заходом і Сходом. Тому, на думку відомого українського – канадського історика С.Скельчика створені потужні наративи. Як комуністичними істориками так і істориками-антикомуністами виконували лише ідеологічну чи агітаційну функції, тому не дають можливості осмислити справжньої картини трагічних подій минулого [Скельчик, 2020, с. 28-29]. Критично осмислюючи досвід Другої світової війни ми зовсім не зустрічаємо суголосні погляди відомих науковців і дослідників. Так Е.Бівор в своїй фундаментальній праці «Друга світова війна» застерігає політиків, журналістів і істориків шукати паралелі чи аналогії з сьогоденними конфліктами, які на думку науковця виглядають «начебто оманливими» [Бівор, 2022, с. 820].

Навпаки, з поглядами Е.Бівора наочно контрастують роздуми лауреатів Пулітцерівської премії американських істориків і філософів Віллі та Аріеля Дюрантів. Вони переконливо стверджують, що історія повторюється і хоча, історичні аналогії дають нам часткові відповіді на запитання, вони є важливими для розуміння суспільних процесів у цілому. Особливо якщо це стосується війни. «Генерали посміхаються» – говорять Дюранти, – дорікаючи сучасникам, – «Ви геть забули уроки історії» [Дюрант В., Дюрант А, 2022, с. 135, 139, 145].

Справедливим докором сучасним демократичним політикам і суспільствам виглядає розвідка канадської історикіні М.Макміллан, яка констатує: «Хто проживав у багатьох країнах світу, здавалось, що з бичем війни покінчено, або ж він їм не загрожує. Університети закривали кафедри дослідження війни, і вивчати цю

історію ставало дедалі складніше». Утім, авторка констатує: «Ви можете не цікавитись війною, але війна зацікавиться вами» [Макміллан, 2024, с. 9]. Ключовою тезою в сучасному історичному дискурсі є вислів американського військового експерта і науковця Ш.Макфейта. Він акцентує увагу, що в сучасних війнах, безперечно, здобувається новий міліарний досвід, але він спирається і на минулі досвіди, і вони разом будуть формувати війну зараз і в майбутньому [Макфейт, 2022, с. 9].

І ще одна важлива історична деталь від британського та американського історика Т. Джадта: в сучасних війнах все частіше зустрічається ідеологічне кліше – «громадянська війна» та «визволення». Насправді, стверджує науковець, вони дають можливість агресорам до масових етнічних чисток, фактично до геноцидної війни [Джадт, 2024, с. 13].

Виклад основного матеріалу. Немає жодного сенсу доводити відоме, що саме нацистська Німеччина була ініціатором Другої світової війни, а А. Гітлер її головним архітектором. Він подавав цю війну виключно як справу відновлення історичної справедливості, повернення історичних земель і честі III Рейху. На очах версальських політиків фюрер розпочав кампанію по відновленню і переозброєнню збройних сил Німеччини. Всупереч всім статтям Версальського договору, Вермахт одержав від німецької промисловості, відродженої в процесі співробітництва з Західними партнерами, найновіші види бронетехніки, артилерії і авіації. Досвід війни в Іспанії, був для Гітлера важливим не тільки перевіркою можливостей військової техніки, це був певний зондаж фюрера, як будуть діяти світові лідери в умовах військових викликів. Навіть після знищення легіоном авіації «Кондор» мирного іспанського селища Герника, світ демонстрував свою нейтральність. «Бомбардування німцями Герники, – пише відома політикиня М. Олбрайт, – увічнене на картині Пікассо зумовило заклики до міжнародного розслідування військових злочинів, яке так і не відбулося. Натомість злочинці попервах заперечували, що там падали бомби, а потім звинуватили в кривавій бійні самі жертви» [Олбрайт, Вудворт, 2019, с. 85]. «Деякі аспекти громадянської війни в Іспанії залишаються актуальними й нині», – стверджує М. Олбрайт. – «Російські війська й танки, що з'явилися в Іспанії, воювали без емблем і позначень, так само як їхні наступники в Берлінській кризі 1961 р., а ще через понад п'ятдесят років в Україні» [Олбрайт, Вудворт, с. 84-85].

Нацистський марш Європою не міг бути успішним без підтримки політики А.Гітлера більшістю тогочасного німецького суспільства. Для передвоєнної країни коричневий диктатор сприймався більшістю німців як творець економічного дива, поборником справедливості, захисником від усіх ворогів полководець і талановитий політик. Імперська психологія, шовінізм, расистська пропаганда, мілітаризм увійшли в усі сфери життя Німеччини і формували філософію майбутньої війни і ненависті. Учасник Першої світової війни і німецький письменник Е. Юнгер писав з цього приводу: «Нас виховали для війни і ми залишаємося бійцями допоки живі» [Ернст, 2022, с. 10].

А. Гітлер був майстром політичного блефу. Готуючи черговий «аншлюс» в Європі, він відверто залякував своїх опонентів застосуванням потужної військової сили, хоча таких надруйнівних сил він не мав. Але такий розрахунок виявився вірним, - зазначає український історик О. Борисенко, – сама лише думка про те, що в

центрі Європи може виникнути збройний конфлікт, у який доведеться втручатися, сприймали в Лондоні, Парижі і Вашингтоні цілком серйозно [Борисенко, 2022, с. 147-148]. Уроки історії вже не раз доводили, що з диктаторами і тиранами не можна вступати в будь-які домовленості, навіть тимчасові компроміси, узурпатори завжди нехтують міжнародним правом, вірніше з презирством ставляться до нього, розуміючи з теорії права тільки право сили. Тому політика «занепокоєння» чи «умиротворення» до них, хто сповідує обман, маніпуляції, різноманітні облуди в політиці, власне, не має жодних сенсів, просто не працює. Не риторичне запитання історії: «Чи можна було своєчасно зупинити А. Гітлера, поставити могутні запобіжники самій страшній війні у ХХ ст.?» якби війна розпочалась 1938 р. під час судетської кризи вважають американські військові історики і експерти Вільямсон Мюроей, Еллан Р. Міллет, нацистська Німеччина практично б не мала шансів на перемогу через економічну міць і непоступливість супротивників. На той час економічні ресурси союзників, їхні виробничі потужності та військово-морські сили набагато переважали німецькі, чи їй би протистояли лише Велика Британія чи Франція, чи ширша коаліція, куди б увійшли Польща та, можливо, Радянський Союз [Вільямсон, Міллет, 2023, с. 25-26].

Доречним до наведеного контексту виглядає доповідна записка начальника Генштабу Л.Бека, в якій зазначається: «Німеччина зараз не сильніша ніж у 1914 році, і, набагато більш вразлива до атак із повітря. Крім того, вона протистоїть коаліції з Чехословаччини, Франції, Англії та Америки» [Борисенко, 2022, с. 147]. Але перемогли прихильники «умиротворення». І світ рушив у пекло Другої світової війни.

Мюнхенська угода означала набагато більше ніж просте розчленування Чехословаччини. Німеччина отримала у своє розпорядження ресурси, включаючи банківські, промисловість і озброєння цієї країни. До рук Вермахту потрапили 1231 літак, 1996 протитанкових гармат, 2254 польові артилерійські знаряддя, 810 танків, 57 000 кулеметів, 630 000 гвинтівок. Перед нападом на Польщу німецька армія якісно переозброїлась [Вільямсон, Міллет, 2023, с. 26]. Розчленування Чехословаччини означав політичний відступ Великої Британії та Франції із східної частини Європи та визнання Східної Європи аж до радянського кордону, німецькою зоною впливу. Зрештою Гітлер розв'язав війну проти Польщі, спровокувавши таким чином оголошення війни з боку Англії і Франції. Відомий німецький історик С.Гаффнер вважає, що для активного ведення війни проти Німеччини, Англія і Франція 1939 р. не були готові ні у військовому, ні в матеріальному, ні в психологічному плані. Тому віддали ініціативу А.Гітлеру [Гаффнер, 2022, с. 114] від весни 1940 р. – до літа 1941 р. Гітлер став повноправним володарем континентальної Європи. Окупація Норвегії, Данії, Голландії, Бельгії і Люксембургу. Похід на Францію став його найбільшим успіхом. В сп'янінні від перемог фюрер взагалі викреслив із проблем Англію, її готовність до рішучої боротьби з нацистами. На відміну від Й.Сталіна, який підписував ганебні політичні і військові договори з Гітлером, що відверто порушували міжнародне право і право на існування суверенних держав. В.Черчилль дав чітко зрозуміти світові: «Ми не хочемо чути жодних запитів щодо мирних угод з Гітлером». А далі британський прем'єр виголосив свою історичну промову: «Ми будемо битися на берегах, воювати в місцях висадки десанту, воюватимемо на полях і на вершинах, воюватимемо на

пагорбах. Ми ніколи не здамося!» [Гарт, 2023, с. 100-101]. Повітряний терор, як примус до миру чи капітуляції, який Гітлер розпочав проти Великої Британії, дало абсолютно інший результат: мобілізацію всього англійського суспільства на відсіч ворогу. «Битва за Англію» та підтримування «нового порядку» в Європі зв'язала чверть німецьких сухопутних сил, третину авіації і весь військово-морський флот разом з вірогідними постачальниками галузей промисловості [Гаффнер, 2022, с. 121-122].

Незавершена війна на Заході плутала стратегічні плани нацистів, до того ж вона порушувала часові рамки, запланованої війни на Сході. Помилково вважаючи, що після жорстоких бомбардувань Велика Британія не здатна до активних військових дій, в червні 1941 р. А. Гітлер віддав наказ про початок операції «Барбаросса» – геноцидної війни проти СРСР. Сучасні історики давно спростували один із найпоширеніших міфів радянської доби – віроломний, раптовий, без оголошення війни напад нацистської Німеччини на СРСР де мирно і щасливо жили та будували соціалізм радянські люди. Насправді, можна погодитись з думкою британського історика М. Гайстінгса про те, що Радянський Союз вступив у війну з нацистами, маючи суспільство, яке пережило найжорстокішу громадянську війну, голод, репресії, примусові міграції і знаходилося під владою сталінської тиранії. Однак, реалізація плану «Барбаросса» перевершила б всі відомі до цього часу гуманітарні катастрофи [Гейстінгс, 2019, с. 184-185]. План гітлерівського бліцкригу був підготовлений за зразками попередніх війн, успішних дій німецької армії в різні часи, на різноманітних театрах військових операцій. Гітлерівською верхівкою і генеральним штабом не були враховані географічні простори СРСР, його економічні та мобілізаційні ресурси, а головне особливий ментальний настрій суспільства, яке при всіх владах, емоційно негативно сприймало будь-якого загарбника-чужинця. А. Гітлер, вочевидь, знехтував попередженням теоретика військового мистецтва Гельмута фон Мольтке: «... І горе тому, хто запалить Європу, хто перший кине гніт у порохову бочку» [Перлини німецької військової думки, 2023, с. 202].

В червні – грудні 1941 р. гітлерівська армія з боями просувалась до радянської столиці. Здавалося, що фінальна фаза плану «Барбаросса» добігає логічного завершення. Тоді Гітлер, який знаходився в постійній ейфорії, не міг збагнути, що до непереможених Англії і СРСР долучається Сполучені Штати Америки, найсильніша країна у світі. 1 січня 1942 року 26 країн світу підписали Декларацію Об'єднаних Націй висловивши свою непохитну рішучість перемогти нацизм і підпалювачів війни.

Поразка А. Гітлера та його сателітів стала неминучою, власне, справою часу.

Висновки. Друга світова війна була породжена ідеологією нацизму, фашизму, мілітаризму які прагнули переписати історію і домінувати у світі.

Війна була безпосереднім породженням диктаторських, антинародних, тоталітарних режимів, які прагнули до самозбереження і живлення свого політичного життя.

Уроки Другої світової війни мають доволі наочні аналогії в умовах сучасних військових викликів, щоб нехтувати ними.

Не зважаючи на те, що війни є історично постійним супутником глобальної політики, сучасна цивілізація ХХІ ст. має створювати відповідні запобіжники

мілітарним прагненням диктаторських режимів і тираній, протиставивши їм могутній альянс об'єднаних націй для захисту миру і демократії.

Список використаних джерел та літератури

- Бівор, Е., 2022. *Друга світова війна*, Київ: Видавнича група КМ-Букс.
Борисенко, О., 2022. *Гітлер. Невивчений урок історії*, Київ: Гамазин.
Вільямсон, М., Еллан, Р. Міллет, 2023. *Війна, яку було необхідно виграти. Друга світова війна: стратегії, битви, рішення*, Київ: Дух і літера
Гаффнер, С., 2022. *Гітлер. Примітки до біографії*, Київ: Видавництво Жупанського.
Гарт, Д., 2023. *Як Черчилль врятував цивілізацію: Епічна історія тринадцяти років, які ледь не знищили цивілізований світ*, Харків: Ранок: Фабула.
Гейстінгс, М., 2019. *І розверзлося пекло... Світ у війні 1939 – 1945 років*, Харків: Клуб сімейного дозвілля.
Дюрант, В., Дюрант, А., 2022. *Уроки історії: Огляд історії людства, як продукту людського досвіду*, Харків: Віват.
Джадт, Т., 2024. *Переосмислення забутого ХХ століття*, Київ: Наш формат.
Ернст, Ю., 2022. *Війна як внутрішнє переживання*, Київ: Стилет і стилос.
Єкельчик С., 2020. *Український досвід Другої світової війни*, Київ: Медуза.
Макміллан М., 2024. *Війна. Як конфлікти формували нас*, Київ: Лабораторія.
Макфейт, Ш., 2023. *Нові правила війни. Перемога в епоху тривалого хаосу*, Київ: Наш формат.
Олбрайт, М., Вудворт, Б., 2019. *Фашизм: Засторога*, Київ: Форс Україна.
Перлини німецької військової думки. 2023. Київ: Арії.
Черчилль, У., 1991. *Вторая мировая война: в 3-х книгах. Кн.1. Т.1*, Москва: Воениздат.

References

- Bivor, E., 2022. *Druha svitova viyna*, Kyiv: Vydavnycha hrupa KM-Buks. [in Ukrainian].
Borysenko, O., 2022. *Hitler. Nevyvchenyy urok istoriyi*, Kyiv: Hamazyn. [in Ukrainian].
Cherchill', U., 1991. *Vtoraya mirovaya voyna: v 3-kh knigakh. Kn.1. T.1*, Moskva: Voyenizdat. [in Russian].
Dyurant, V., Dyurant A., 2022. *Uroky istoriyi: Ohlyad istoriyi lyudstva, yak produktu lyuds'koho dosvidu*, Kharkiv: Vivat.[in Ukrainian].
Dzhadt, T., 2024. *Pereosmyslennya zabutoho XX stolittya*, Kyiv: Nash format. [in Ukrainian].
Ernst, Yu., 2022. *Viyna yak vnutrishnye perezhivannya*, Kyiv: Stylet i stylos. [in Ukrainian].
Haffner, S., 2022. *Hitler. Prymitky do biohrafii*, Kyiv: Vydavnytstvo Zhupans'koho. [in Ukrainian].
Hart, D., 2023. *Yak Cherchyll' vryatuvav tsyvilizatsiyu: Epichna istoriya trynadtsyaty rokiv, yaki led' ne znyshchyly tsyvilizovanyy svit*, Kharkiv: Ranok:Fabula. [in Ukrainian].
Heystinhs, M., 2019. *I rozverzlosya peklo... Svit u viyni 1939 – 1945 rokiv*, Kharkiv: Klub simeynoho dozvillya.[in Ukrainian].
Makfeyt, Sh., *Novi pravyla viyny. Peremoha v epokhu tryvaloho khausu*, Kyiv Nash format. [in Ukrainian].
Makmillan, M., 2024. *Viyna. Yak konflikty formuvaly nas*, Kyiv: Laboratoriya. [in Ukrainian].
Olbrayt, M., Vudvort, B., 2019. *Fashyzm: Zastoroha*, Kyiv: Fors Ukrayina. [in Ukrainian].
Perlyny nimets'koyi viys'kovoyi dumky, 2023. Kyiv: Ariy. [in Ukrainian].
Vil'yamson, M., Ellan, R. Millet, 2023. *Viyna, yaku bulo neobkhidno vyhraty. Druha svitova viyna: stratehiyi, bytvy, rishennya*, Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].
Yekel'chyk, S., 2020. *Ukrayins'kyy dosvid Druhoyi svitovoyi viyny*, Kyiv: Meduza. [in Ukrainian].

LESSONS OF THE SECOND WORLD WAR: RETHINKING

Shamil Ramazanov

Candidate of Historical Sciences,

Associate professor of the Department of History,

National Technical University of Ukraine “Ihor Sikorskyi Kyiv Polytechnic Institute”, Kyiv

---

Felix Levitas
Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of Historical and Civic Education,
Borys Grynchenko Kyiv University, Kyiv

***Abstract.** The Second World War (1939 – 1945) had a fundamental impact on all spheres of society in the 20th century. The post-war world was mostly convinced that there would never be another war. The first quarter of the XXI century. cruelly refuted these frivolous considerations, recalling the philosophical truth: “If a person forgets about war, war will never forget about him”. Reasons for war, the means by which war is waged may change historically. Markers that always accompany large and small wars remain unchanged: ideology, politics, tactics and strategy, political economy of war, moral state of society, etc. Approaching the 80th anniversary of the end of the Second World War and the modern military challenges that really faced the world at the turn of the 20th – 21st centuries. increase the extraordinary interest of the public in the events of the past war. The proposed article is an attempt not only to find historical analogies with the past, but also to rethink the past from the standpoint of modernity. The authors take into account the fact that the proposed topic has one of the largest historiographies in the world and is constantly in the range of active scientific discourse. A number of research tasks, which the authors have set themselves, are aimed at refuting myths or stereotypes about the Second World War, which were especially abundant during the years of the “Cold War”. The article focuses on the fact that the main causes of the war were the desire of totalitarian and authoritarian regimes to rewrite history in their favor. On the other hand, the liberal democracies of the 1920s and 1930s were unable to create adequate safeguards against fascist aggression, Nazism, and a misanthropic dictatorship. The authors critically evaluate the political and military decisions of the parties, analyze the most famous strategic operations that are useful for modern military. The article emphasizes that the universal experience of the Second World War consists in understanding the important factors of victory: the unity of democratic peoples in repelling aggression, non-standard strategic and tactical decisions, civil unity of society that defends its civilizational choice, the right to freedom and one's own life.*

***Key words:** A. Hitler, “Barbarossa”, World War II.*